

Témajavaslatok

A konferencia a közelmúlt régi magyaros összejöveteleinek tematikáit kiegészítve művelődés- és irodalomtörténetünk olyan kérdéskörével kíván foglalkozni, amely az utóbbi évtizedekben kevésbé részesült megfelelő figyelemben, jóllehet ezt több szempont indokolná.

Elsőnek említjük, hogy az európai felvilágosodás legkorábbi időszakát kutató műhelyekben mostanság egyre markánsabban jelentkezik az a törekvés, hogy ezt az összeurópai jelenséget a megelőző áramlatok kiteljesedéseként értelmezzék. Jelentős kutatók szentelnek megkülönböztetett figyelmet azoknak az előzményeknek, amelyek a vallásos gondolkodás keretein belül jelentkeztek. A vallásháborúba belefáradt gondolkodók egész sora kérdezett rá ennek okaira, majd a konfessziók és felekezetek mibenlétére; dolgozott a még megújíthatónak tartott rendszerek újrafogalmazásán, s tette életcéljává, hogy élhető hitéletet, toleráns politikát és közös erkölcsi kereteket kínáljon a felekezeti sokféleségben. E törekvések közül a hazai kutatásban a kegyességi gyakorlat megújítására vállalkozók megkapták a megfelelő figyelmet. Tisztában vagyunk ugyan azzal, hogy sokak szerint a nagy kegyességi mozgalmak próbáltak túllépni a militáns teológiák (puritanizmus, pietizmus) hátterében is kimutatható bölcséleti alapokon, s ilyenek felmutatására biztatjuk is a résztvevőket, ugyanakkor indokoltnak tartjuk a hangsúlyok mostani áthelyezését. Úgy gondoljuk, hogy az ész használatát megkerülhetetlennek tartó tendenciák szinte minden felekezetben jelentkeztek, s az ezek közös vonásait vallási felvilágosodásként felmutató kutatókhoz kapcsolódva reálisnak látszik a hasonló hazai jelenségek számbavétele.

Nálunk különösen indokoltá teszi a szembesülést a kérdéskör nemzetközi összefüggéseivel, hogy Kosáry Domonkos nagy monográfiájának különböző kiadásai egyáltalán nem tárgyalják ezeket a jelenségeket. A mű fogadtatásakor többen (elsősorban Tarnai Andor) szóvá tették ezt a 18. század első felében történeteket teljesen figyelmen kívül hagyó hiányosságot. Másfelől – mivel a korai újkor egyházi irodalmának kutatásában hazai műhelyeink szinte hagyományosan a 17. század derekáig terjedő időszakra koncentráltak – tagadhatatlanul olyan „lyuk” keletkezett a kutatásban, amely lehetetlenné tette azoknak a kapcsolódásoknak a kimutatását, amelyek például a vallásfilozófia területén összeköthetnék a 16–17. században tapasztaltakat a 18. századi történésekkel. A konferencia egyik hozadéka lehet az ezt a hézagot majd megszüntetni képes munkák elindítása.

A vázolt keretek között az alábbi témacsoportok feltáratlan vagy figyelmen kívül hagyott adatokra és dokumentumokra támaszkodó megvitatását tartjuk megvalósíthatónak, s ilyen tárgyú előadások megtartására ösztönözzük a részvételre jelentkezőket.

1. A kortárs bölcséleti áramlatok hazai recepciója

Itt elsősorban Cartesius és követői, valamint Christian Wolf recepciójának vagy csak ismeretének, hatásának kutatásában születtek számottevő eredmények (Bán Imre, Hajós József, Juhász István, Keserű Bálint). A további nagy személyiségekre (Locke, Leibniz, Bayle stb.) is kiterjedő folytatás során már az is eredmény lehet, ha a könyv- és olvasmánykultúra kutatóit szólítjuk fel arra, hogy adatbázisaikat vallassák meg ezeknek az időkereteikből már részben kilógó gondolkodóknak a műveiről is. Már szövegek értelmezését is felölelő program lehet az RMK III. egyre gyarapodó tételei közül néhány közelebbi vizsgálata. A peregrinációk során készült jegyzetfüzetek vagy fordításrészletek legfontosabbjainak célzott vizsgálata

éppoly termékenynek ígérkezik, mint irodalmunk olyan nagy kultikus szövegeinek új olvasmányokra támaszkodó elővétele, mint Bethlen Miklós önéletírásának bevezetője. Jóllehet II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen munkásságával az utóbbi időben több konferencia is foglalkozott, nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy az ő személyükhöz kapcsolódóan is adódhat a témához tartozó újdonság. E programpont keretében meg szeretnénk nyerni előadóknak a filozófiatörténet legérdemesültebb hazai művelőit, akiknek fontos szövegeket magyarul megjelentető szövegkiadásaira és publikációira nagymértékben támaszkodhatunk a felkészülés során.

Érdemesnek látszik néhány előadásban a folyamat megfordítására is kitérni. Főleg a radikális vallásfilozófia területén nyílik lehetőség annak bemutatására, hogy a Kelet-Közép-Európában megfogalmazott gondolatok milyen területen s milyen akadályok leküzdésével voltak képesek hatást gyakorolni Nyugaton, s milyen módszerekkel célozható meg ennek tudatosítása a kortárs kutatásokban.

2. A kapcsolatok eszközeinek robbanásszerű gyarapodása

A fejlett országokban igen korán megjelentek az irodalom- és tudományszervezés új formái. Sok kutató ettől számítja a felvilágosodás kezdeteit, és rámutat arra, hogy három-négy országban az értelmiség és az egész vezető réteg köreiben versengés folyik utólag is az elsőbbségről, a minőségről, a kisugárzásról. Magyar földön annak a kutatásnak, ami ez ügyben 1989-ig történt, kitűnő összefoglalása Szelestei N. László könyve. (Az is hasznos volna, ha elkészülne az azóta eltelt negyedszázad ilyen tárgyú publikációinak bibliográfiája.)

Az ilyen váltás fontosabb elemei: tudományos társaságok a nyugati országokban; nemzetközi és interkonfesszionális működésük már induláskor. Tudjuk, hogy a legnagyobbak (Royal Society, Leopoldina) már a 17. század derekán kezdtek szerveződni. Magyar viszonylatban nemcsak az ezekkel való kapcsolat, hanem a kisebb hazai vállalkozások és kezdemények is érdemesek a figyelemre. – Nemzetközi együttműködésben készülő, többnyire latin nyelvű folyóiratok (*Acta Eruditorum*, *Galleria di Minerva* stb.) kissé később nagy számban indultak, és ha ritkán is, de voltak magyar tárgyú vagy szerzőjű publikációik. – A társaságokban, folyóiratokban közreműködők és az ezeken kívül tevékenykedők tervszerűen fölépített tudós levelezéséből a nyomtatásban is megjelentek áttekintését fölhasználó referátum is elképzelhető (pl. a *Verzeichnis der gedruckten Briefe deutscher Autoren des 17. Jahrhunderts* alapján). Magyar tudósok – főleg kéziratban fennmaradt – levelezése egy-egy kötetének bemutatására vagy elemzésére is sor kerülhetne.

3. Törekvések a felekezeteket megosztó dogmatikai különbségek enyhítésére vagy teljes megszüntetésére a vallásfilozófiában

A szétszakítottság megrázó élménye többeket már a reformáció évszázadában is ilyen gondolatok megfogalmazására ösztönzött, s a 16. század derekától a *fundamentalia fidei*-koncepció folyamatos jelenlétét regisztrálhatjuk. A konferencián vizsgált száz esztendőben immár a harmincéves háború szomorú tapasztalatai is aktuálissá tették ezt a hagyományt. Rendkívül fontos tehát annak vizsgálata, hogy az Európában különféle indíttatásokból megfogalmazott elképzelésekből melyek és milyen közegben találtak visszhangra. Figyelmünkre érdemes persze az is, hogy az ilyen dogmatikai minimumot békülékeny hangnemben tárgyaló vagy egységre felszólító nyilatkozatok milyen retorikai eljárásokkal válnak instrumentálissá, a felekezeti apológia kiszolgálóivá.

E témakörön belül különleges figyelmet érdemel a *religio naturalis* kérdése. A korai újkori vallásbölcselet egyik legfontosabb elképzeléséről van szó, amely már a reneszánsz időszakában is megjelenik, s amelynek a 17. század elején nagyon gyakorlatias téziseit

fogalmazza meg Herbert of Cherbury. A természeti vallás és a pozitív vallások viszonyának értelmezésében ugyanakkor korszakunkban sokféle megoldás körvonalazódik, s ezek leírása és számbavétele fontos feladat. E tekintetben szinte minden hazai felekezet írásbelisége is szolgálhat meglepetésekkel, hiszen prédikációtól vitairatig sokféle műfaj alkalmas volt ilyen gondolatok terjesztésére. A református Ajtai Abod Mihály *De nuda religione* c. halotti prédikációját Bethlen Miklós említett művén keresztül a bizonyos értelemben felekezeten kívüli Köleséri Sámuel James Garden *Theologia pacifica sive comparativa* című művéhez kapcsolódó önálló latin szövegeit csak példaként említjük arra, hogy a teológiai minimum megtalálása a korban sokakat foglalkoztató kérdés volt, amelynek valamelyes rendszerességgel elvégzett vizsgálata jelentősen gazdagíthatja ismereteinket.

4. Új megközelítések a bibliai filológiában és a Szentírás magyarázatában

A 17. század negyedik évtizedében Hugo Grotius bibliai filológiai műveinek megjelenése után lassan anakronisztikussá válik a hagyományos protestáns–katolikus polémiák érvkészlete. Grotiusnak és követőinek az egyes ótestamentumi könyvek genezisére és történelmi értelmezésére vonatkozó megállapításai indítják el azt a folyamatot, amely a 18. század derekára elvezet annak szélesebb körben való belátásához, hogy az Isten szava és a Bibliában olvasható szavak nem azonosíthatók. Ennek a folyamatnak több állomása, így az oratoriánus Richard Simon és a remonstráns Jean Le Clerc, illetőleg Leibniz és néhány német teológus vitája még nem nélkülözte teljesen a felekezeti szempontokat, ám jól észrevehetően kezd megformálódni a bibliai tudománynak egy olyan szakmai minimuma, amely megkerülhetetlenné válik. Nagyon tanulságosnak ígérkezik annak legalább szűrőpróbákra támaszkodó kimutatása, hogy mi jutott el ebből, akár peregrinusaink útján, vagy más módon, a különböző felekezetek teológusaihoz. Nem csupán a *sensus historicus* követésében hagyományosan érdekelt unitáriusok (Enyedi György *Explicationes*ére egyébként a felsoroltak mindegyike hivatkozik) érdekesek ebből a szempontból, hiszen vannak nyomok arra, hogy legalább egy-egy mű ott állott tudósabb katolikus vagy a remonstráns eszmeiségtől valamelyest megérintett református teológusok könyvespolcán is.

5. Németalföld és a hazai protestáns felekezetek teológiai és kulturális útkeresése

Több friss publikáció is bizonyítja, hogy a kérdéskör folyamatosan foglalkoztatja a hazai tudományosságot, sőt napirendre került annak mérlegre tétele is, hogy mit jelentett a dortrechtli zsinat utáni „felekezeti tömegképzés” a hazai reformátusság számára. Célszerűnek látszik ugyanakkor a figyelmet kiterjeszteni a németalföldi szellemi élet egészére, s bevonni a vizsgálatba a felekezeti határokat átlépő jelenségeket is.

A Dortrechtben elítélt, de később mégiscsak újraszerveződő remonstránsok esetében ez látványosan igazolható. Csak az unitáriusokkal foglalkozó szakirodalomban szokás emlegetni, hogy bár nem váltak szentháromságtagadóvá, nekik köszönhető, hogy sok kelet-közép-európai antitrinitárius menedéket talált Németalföldön, de az is, hogy a 17. század derekával kezdődően egyre erősebb hatást gyakoroltak az erdélyi unitáriusok teológiai alapműveire Árkosi Tegző Benedektől Szentábrahámi Lombard Mihályig.

További kutatásra ösztönző megfigyelésnek tartjuk, hogy ezzel az ekkor már hitvallásban és rendszeres teológiában is vállalt remonstráns hatással párhuzamosan a reformátusoknál is kimutatható megnövekedett érdeklődés. Grotius teológiájának s egyik nagy művének református közegben született fordítása már régóta ismert, ám új mozzanat, hogy a remonstrantizmus erdélyi terjedésének dokumentumait kommentált unitárius kolligátumok őrizték meg. Ennek alapján roppant érdekes helyi sajátosságok is megfigyelhetők a

receptióban. Úgy tűnik, hogy a debreceni reformátusok nyitottabbak voltak az innen érkező hatások befogadására, mint a kolozsváriak.

Felekezeti határokat átlépő mozzanatnak tekinthető az is, hogy a magyarországi református tanítványai okán számunkra rendkívül fontos Herman Alexander Röellnek előkerült egy unitárius követője is, akit a ráció megkerülhetetlenségét hirdető művei a nonadorantista krisztológia érvrendszerének egyéni újrafogalmazására ösztönöztek.

6. Felekezeti elfogultság és tárgyszerűség az egyháztörténetírás területén

A 17. század derekára számottevő változások zajlottak le a történelemmel való gazdálkodás területén is. A felekezeti polémiákban ugyan továbbra is érv maradt a közösség vagy dogma régiségére való hivatkozás, ám jelentősen módosultak azok a keretek, amelyekben ezeket használni lehetett. Bodin és mások hatására vesztett hiteléből a Dániel könyvére és a négy birodalomra való hivatkozás, másfelől mindkét oldalon jelentős forráskritikai eredmények születtek és bontakoztak ki folyamatosan Baronius illetőleg Casaubon követői környezetében. Gottfried Arnold vagy Pierre Bayle művei ugyanakkor azt is megmutatták, hogy a heterodox áramlatok is képesek nagyszabású egyháztörténeti teljesítményekre. Érdemesnek látszik annak vizsgálata, hogy miképpen reagáltak erre az itthoni felekezetek. Összefüggésbe hozható-e ezekkel a saját történelem megírásának minden felekezetenél tapasztalható igénye? Meg tud-e jelenni a forráskritikának legalább egy minimuma ezekben a vállalkozásokban? Van-e különbség e tekintetben a különböző felekezetek között? Maradt-e ránk korabeli reflexió az egyháztörténetírás feladatairól és módszereiről?

7. Adatok és szövegek az ún. radikális felvilágosodás hazai megjelenéséről

A nemzetközi szakirodalom igazolhatóan vagy tévesen Spinozára hivatkozó tendenciákat sorol ide, amelyek az egyház hatalmi törekvéseit támadva a vallások keletkezését ezekkel az aspirációkkal magyarázzák. Legradikálisabb képviselőinél ez nem kevésbé merész bölcséleti és politikai elképzelésekkel párosul, s tételeit kéziratossá mûvek terjesztik. E klandesztinus irodalom feltárásában főleg francia kezdeményezésre születtek nagy eredmények. A legutóbbi időkig az gondolhattuk, hogy – különösen e korai időszakban – ez az irodalom nem érte el a hazai kultúrát. Újabbán előkerültek ennek az ellenkezőjéről valló szövegek. Ide tartozna a különböző egyházak apologetikus irodalmának számbavétele, hiszen az ilyen megnyilatkozások is beszédek és forrásértékűek lehetnek.

A program jellegéből adódóan nehezen kerülhető el az eszmetörténeti témák dominanciája, de ez erősen mérsékelhető, ha nyomatékosan felhívjuk a figyelmet arra, hogy a konferencia nem pőrén az eszmék vándorlását vagy meghonosodását akarja nyomon követni, hanem azok nyelvi megformálását s a terjesztésükben alkalmazott retorikai-poétikai arzenált is. Idegenből hozott szövegek esetében elsőrangúan fontos annak a – sok esetben drámai – küzdelemnek a bemutatása is, amely a magyarítás során kibontakozik. Ezeknek a szempontoknak az összekapcsolása az eszmetörténetiekkel lehetővé teheti, hogy több diszciplína képviselői jó kedvvel és nagy haszonnal vegyenek részt a konferencián.

Ajánlott bölcseleti olvasmányok

A XVII. század filozófiai antológiája, szerk. BOROS Gábor, Budapest, Áron Kiadó, 2006.

A korai felvilágosodás filozófiai antológiája, szerk. BOROS Gábor, GULYÁS Péter, SZALAY Judit, Budapest, Áron Kiadó–Brozsek Kiadó, 2011.

Bernd ROLING, *Physica sacra: Wunder, Naturwissenschaft und historischer Schriftsinn zwischen Mittelalter und Früher Neuzeit*, Leiden/Boston, 2013.

Curiosity and Wonder from the Renaissance to the Enlightenment, ed. by Robert John Weston EVANS, Alexander MARR, Aldershot, 2006.

Horst BREDEKAMP, *Leibniz's Theater of Nature and Art and the Idea of a Universal Picture Atlas, in The Artificial and the Natural. An Evolving Polarity*, ed. by Bernadette BENSUADE-VINCENT, William R. NEWMAN, Cambridge, Massachusetts, 2007, 211–223.

Horst BREDEKAMP, *The Lure of Antiquity and the Cult of the Machine: The Kunstkammer and the Evolution of Nature, Art and Technology*, transl. by Allison BROWN, Princeton, 1995, 30–36.

Macrocosmos in microcosmo. Die Welt in der Stube: Zur Geschichte des Sammelns 1450 bis 1800, hrsg. von Andreas GROTE, Opladen, 1994.

Jan ASSMANN, *Religio duplex: Az egyiptomi misztériumok és az európai felvilágosodás*, ford. MIKLÓS Tamás, Bp., Atlantisz, 2013.

Jonathan I. ISRAEL, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity*, Oxford, 2001.

Jonathan I. ISRAEL, *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man, 1670–1752*, Oxford, 2006.

Wilhelm SCHMIDT-BIGEMANN, *Teodícea és tények: A német felvilágosodás filozófiai profilja*, ford. BOROS Gábor, SIMON József, Budapest, L'Harmattan, 2011.

SCHMAL Dániel, *Természettörvény és gondviselés: Egy filozófiai és teológiai kérdés a korai felvilágosodásban*, Budapest, ELTE BTK Filozófiai Intézet–L'Harmattan Kiadó–Magyar Filozófiai Társaság, 2011.

SCHMAL Dániel, *A kezdet nélküli kezdet: Descartes és a kartezianizmus problémái*, Budapest, Gondolat, 2012.

David, SORKIN, *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews and Catholics from London to Vienna*, Princeton University Press, 2008.

SZAUDEK József, *A 18. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásának feladatai*, ItK, 73(1969), 131–156.

